

виробництво сільгосппродукції прибутковим. Земськими касами дрібного кредиту створювались умови для охоплення посередницькими операціями не лише заможних господарів, а й різних верств селянського населення, з диференціацією умов позик по різних категоріях.

Л. Скотнікова

Сільськогосподарська кооперація і нова економічна політика в Україні

Кооперативний рух, що виник у західних країнах (Англія, Німеччина, Франція) на початку ХІХ ст., в Росії, у тому числі в Україні, почав розвиватися у 60-80-х рр. ХІХ ст.

В Україні перші сільськогосподарські артілі (спілки) виникли у 1880 р. на півдні України та Харківщині. Але вони не були господарствами кооперативного типу.

Перше хліборобське кооперативне товариство створив у 1894 р. на Херсонщині В.М.Левитський. Наприкінці 90-х рр. ХІХ ст. у 25 селах Херсонської губернії діяло 125 таких товариств, навколо яких гуртувалося понад 3 тис.і селян¹.

Виникнення першого споживчого товариства у Харкові у 1866 р. пов'язане з ім'ям М.Баліна. На початку 70-х рр. ХІХ ст. в Україні існувало 20

¹ Бородаєвський С.В. Історія кооперації. - Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. - С.319.

споживчих товариств (Катеринослав, Полтава, Київ, Миколаїв, Херсон). У 1869 р. на Полтавщині виник перший кредитний кооператив.

Наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. широкого розмаху набув кооперативний рух на західноукраїнських землях. З кінця 60-х рр. ХІХ ст. у Галичині та Буковині діяли кредитні товариства, в ІІ половині 80-х рр. - споживчі. У 1904-1907 рр. тут виникла спеціалізована сільськогосподарська кооперація, головним чином у тваринництві¹.

Значне пожвавлення кооперативного руху в Східній (Наддніпрянській) Україні відбулося в період здійснення аграрних реформ П.А.Столипіна. Цьому, зокрема, сприяло надання селянам права виходу з общини та діяльність селянського поземельного банку. У розпорядження останнього було виділено 1 млн. 800 тис. десятин надільної землі для продажу селянам. Селянський поземельний банк мав право надавати позики під заставу надільних земель. Для цього він одержав державний кредит у сумі 500 млн. карбованців золотом. Послугами селянського поземельного банку користувалися не лише окремі селяни, а й групи хліборобів, які прагнули господарювати на кооперативних засадах². Це сприяло зростанню сільськогосподарської кооперації: якщо на 1 січня 1902 р. в Україні було 257

¹ Із історії сільськогосподарської кооперації в Україні. - К., 1992. - С.12-13.

² Див.: Красный архив. - 1926. - Т. 2 (15). - С. 215; Краев М.А. Победа колхозного строя в СССР. - М., 1954. - С. 109.

сільськогосподарських кооперативів, то на 1 січня 1915 р. їх стало 1500. Майже дві третини припадало на кредитно-кооперативні, 15 відсотків – на спеціалізовані, переважно тваринницького напрямку¹. З початком Першої світової війни сфера дії та впливу кооперації значно звузилася.

У 1920-х роках з проблем теорії і практики селянської кооперації точилася боротьба між представниками соціалістичного напрямку, що намагалися пристосувати кооперативну систему до існуючого суспільно-політичного ладу та прихильниками науково обгрунтованої концепції кооперативного типу. Перший захищали – В.І.Ленін і більшовики, другий – О.В.Чаянов та його послідовники.

С.К.Кононенко, будучи прихильником приватної власності на землю, констатував, що у 20-х рр. кооперація “...була єдино можливою формою об’єднання розпорошеного селянства в соціально організовану силу, орієнтовану на засади самоврядування, силу, яка виявляла національні інтереси... тому кооперація сприймалася не лише як найкраща форма проведення заходів господарського характеру, а й як найбільш придатна форма боротьби за українські інтереси”². Водночас С.К.Кононенко зазначав, що в умовах радянської влади не існує умов

¹ Бородаєвський С.В. Вказ. праця. - С.330.

² Кононенко С.К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917-1960. Ч. I. Мюнхен, 1965. - С.157.

для сприятливої діяльності сільськогосподарської кооперації. По-перше, відсутність товарного фонду при високому попиті на продукти споживання призвела як до неухильного і значного зростання цін, так і до розширення спекуляції. По-друге, наявність монополії держави на заготівлю і закупки сільськогосподарської продукції перетворило сільськогосподарську кооперацію в агента держави по насильницькому вилученню у хліборобів продуктів харчування, призвело до звуження товарообміну між містом і селом. А це, за твердженням С.К.Кононенка, посилює недовір'я не лише до Наркомпроду, але й до сільськогосподарської кооперації.

Вчені-аграрії рекомендували повсюдно розвивати сільськогосподарську кооперацію, пронизану виробничими і фінансовими взаємозв'язками. О.В.Чаянов визначив на чотири категорії сільськогосподарської кооперації. Перша - кооперативи, які займаються обробкою землі: машинні, меліоративні і водогосподарські товариства, товариства по спільній обробці землі. Друга - кооперативи, в яких акцентується увага на біологічних процесах (племінні та селекційні спілки і товариства). Третя - кооперативи по первинній переробці сільськогосподарської продукції (маслоробні, молотильні, овочесушильні, картоплепереробні (крохмальні) та інші). Четверта - закупівельні, збутові,

кредитні, земельні та орендні товариства, страхові союзи¹.

Принципово важливими були положення О.В.Чаянова про те, що селянське господарство кооперує та колективізує ті галузі, в яких велика форма виробництва має свої переваги, а в індивідуальному господарстві слід залишати все те, що краще в ньому організується. Тому далеко не всі галузі господарства доцільно укрупнювати чи колективізувати. Однак ряд авторів і громадських діячів заперечують вказане обмеження кооперативної організації землеробства і вважають можливим кооперативне усупільнення усього селянського господарства в цілому. З їх точки зору, форма сучасного кооперативного руху являє собою лише сходинки до інтегральної землеробської кооперації, перші тріщини в побудові господарського індивідуалізму. Тому інтегральну землеробську кооперацію у вигляді трудової землеробської артілі вони вважають єдиною сучасною формою кооперації, розглядаючи інші форми лише як поступове приближення до неї².

В.І.Ленін, як політик, декілька разів змінював своє ставлення до кооперативного руху. У працях 1902-1907 рр. він в цілому негативно ставився до кооперації, у тому числі сільськогосподарської. У

¹ Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации. - М., 1919. - С. 301-302.

² Чаянов А.В. Краткий курс кооперации. 4-е изд. - М., 1925. - С.78-79.

1917-1920 рр. Ленін виступив ініціатором ліквідації кооперативних об'єднань і товариств. Він вказував на несумісність кооперації з комунізмом. І справді, кооперативи були елементом ринкового господарства. Вони успішно розвивалися й до революції. Кооперування не було пов'язане з відчуженням селянської власності. Об'єднуючись у збутові, переробні або кредитні колективи, селяни залишалися господарями на своїй землі.

Колективні господарства, за якими закріпилася назва колгоспів, мали іншу природу. Вони базувалися на відчуженні засобів виробництва, відрізняючись ступенем відчуження, яке було повним (в комунах), проміжним (в артільях), або початковим (в товариствах спільного обробітку землі). В колгоспі селянин позбавлявся індивідуальної відповідальності за результати виробництва і за своїм становищем мало відрізнявся від промислового робітника.

Після проголошення нової економічної політики Ленін змінив своє ставлення до кооперації. Цьому у певній мірі сприяло ознайомлення з працями вчених-аграріїв, у першу чергу О.В.Чаянова та Л.І.Туган-Барановського. Саме під впливом ідей вказаних вчених В.І.Ленін визначив, що соціалізм - це лад цивілізованих кооператорів, розробив принципи кооперування селянства.

Автор поділяє твердження С.Кульчицького про те, що зміна поглядів В.І.Леніна на кооперацію означала зміну точки зору на ринкові відносини і політику, пов'язані з ними, тобто на неп. Поставити знак рівняння між кооперацією і соціалізмом, між

непом і соціалізмом означало замасковану відмову від традиційного більшовицького розуміння соціалізму, як першої фази комунізму. Соціалізм, що був здатний ужитися з ринковими відносинами, став схожим на лад, якого прагнули західноєвропейські соціал-демократи, російські меншовики, українські соціал-демократи.

Відповідно з підходами до кооперації, яких В.І.Ленін дотримувався до початку 20-х рр., у перші місяці радянської влади кооперативні товариства були одержавлені, усі галузеві та спеціалізовані кооперативні центри, крім Центроспільки, були ліквідовані. Банк споживчої кооперації включили до єдиного державного народного банку. Уся кооперативна система була увійшла до складу Наркомпроду, де створили спеціальний главк - ГЛАВКООП.

Після закінчення громадянської війни продовжувалася лінія на розвиток споживчої кооперації, у рамках якої розвивалась і сільськогосподарська. Лише у жовтні 1921 р. було прийнято декрет Раднаркому УРСР про їх роз'єднання. При цьому вказувалося, що трудящому населенню сільської місцевості надається право "створювати сільськогосподарські кооперативні товариства чи артілі, як для спільного ведення сільськогосподарського виробництва, так і для організації праці своїх членів, забезпечення їх необхідними сільськогосподарськими знаряддями,

насінням, добривами та ін., а також для переробки продуктів, які виробляються їх членами”¹.

Всеукраїнський центральний виконавчий комітет та Раднарком УРСР з серпня 1922 по січень 1923 р. прийняли 12 постанов, в яких визначалися права та пільги колективам спільного обробітку землі, умови організації сільськогосподарських кооперативних товариств та об'єднання їх у спілки. Законодавчо було закріплено право селян на об'єднання у сільськогосподарські колективи. Особливо акцентовано, що господарства усіх категорій - індивідуальні та колективні - можуть вступати до кооперативних об'єднань і разом з кооперативами.

Наркомат з земельних справ розробив ряд нормативно-методичних актів, в яких роз'яснювалися принципи розвитку сільськогосподарської кооперації. В 1922 р. у місцеві органи влади розіслали розробки “Про входження сільськогосподарських кооперативів у Кооперсоюзи”, “Про порядок кредитування сільськогосподарських кооперативів”, “Про пільги сільськогосподарським кооперативам”. З прийняттям вказаних документів були створені сприятливі умови для розвитку кооперативного руху.

На початку 1922 р. в Україні діяли 27 сільськогосподарських кооперативних союзів. До їх складу входили понад 600 товариств універсального і

¹ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. - Х., 1921. - С.734-735. 46; ЦДАГО України, ф.1, оп.20,спр.2069, арк.29.

спеціалізованого типу. Весною 1923 р. в Україні вже функціонували 42 сільськогосподарських кооперативних союзи, які об'єднували 4800 універсальних і 580 спеціальних товариств. Водночас до 4000 зросла кількість колективних господарств. В середньому одне кооперативне господарство об'єднувало 72, колгосп - 15 чоловік. Сільськогосподарськими кооперативами та колгоспами було охоплено до 25 відсотків селянських господарств України¹.

Діяльність союзів спрямовувалася Всеукраїнським союзом сільськогосподарської кооперації (з 1925 р. - "Сільський господар"). Він забезпечував кооперативні товариства (через свої місцеві органи) технікою, насінням. У 1922 - першій половині 1923 р. у кооперативні товариства було направлено техніки на суму 5 млн. карбованців.

Сільськогосподарські кооперативні товариства значну увагу приділяли ефективному використанню вироблюваної продукції. Це, зокрема, стосувалося цукрового буряка. Адже кооперативні товариства об'єднували майже 45 відсотків його виробників. Щоб забезпечити найкраще вирощування цукрового буряка,

¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2069. –Проекти резолюцій, постанов пленума ЦК КП/б/У, кооперативної наради ЦК КП/б/У про організацію роботи сільськогосподарської кооперації «Сільгосподар». Огляди, довідки, інформація, звіти про стан та роботу «Сільгосподаря». – арк.29.

кооперативні товариства орендували 10 цукрозаводів - 12 відсотків їх загальної кількості в Україні.

У 1924 - 1925 рр. сільськогосподарська кооперація в Україні набрала масового характеру. У 1925 р. до складу "Сільського господаря" входили 88 сільгоспсоюзів: 75 на правах дійсних членів (в тому числі 6 губернських); 13 райсільгоспспілок, які безпосередньо не були його членами. Водночас структурами "Сільського господаря" були організації, що мали певні автономні права: Всеукраїнська сільськогосподарська спілка (у Києві з філіалами у Харкові та Одесі), Київський і Харківський "Союз-Банк", Одеський "Союз-кредит", Харківська губернська і повітова каси дрібного кредиту, Одеське відділення Всеросійської "Сільгоспспілки".

У 1925 р. при правлінні "Сільського господаря" була створена "Всеукраїнська рада по колективізації сільськогосподарського виробництва України". До її складу входили 14 чоловік (11 членів і 3 кандидати), у тому числі - 5 представників колективних господарств, обраних на Всеукраїнському з'їзді колгоспників і по одному представнику від "Сільського господаря", Наркомзему, сільгоспкомісії ЦК КП(б)У, ЦК КНС, Укрсільбанку.

Важливою формою кооперативного руху стали сільськогосподарські союзи. Весною 1925 р. в Україні їх було 60, в тому числі 47 універсальних (багатогалузевих) і 13 спеціалізованих (8 бурякових, 1

буряково-скотарський, 1 скотарсько-молочний, 2 садово-винодарські, 1 хмелярський)¹.

У червні 1925 р. 51 союз об'єднався в єдину організацію "Сільський господар" (Всеукраїнський союз сільськогосподарської, кредитної та кустарно-промислової кооперації). У червні 1925 р. в Україні було 12460 таких товариств, до яких входили 1 млн. 333 тис. і 700 селянських господарств - 27,2 відсотка їх загальної чисельності. 5100 товариств були універсальними, 1281 спеціалізованим, а останні звичайними колективними об'єднаннями (сільгоспартілі, комуни, товариства для спільного обробітку землі)².

У цей же час були організовані Всеукраїнський союз скотарів молочної кооперації "Добробут", спеціалізована система "Укрсільцукор"; у 1926 р. на основі окружних об'єднань по вирощуванню, переробці та продажу фруктів і овочів - "Плодоспілка". До середини 20-х р. спеціалізована сільськогосподарська кооперація включала 7 систем з відповідними центрами. До її складу входили 1785 м'ясо-молочних товариств, 1474 - садово-городніх, 1392 - по виробництву і збуту технічних культур і 4412 - машинно-тракторних, які налічували 1 млн. 97 тис. членів³. Серед кооперативних підприємств певну

¹ Календар-довідник на 1926 рік. - С. 242.

² Там же. - С. 243.

³ Морозов Г.І. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923-1928 рр.) // Український історичний журнал. - 1989. - № 8. - С. 86.

питому вагу мали машинно-тракторні товариства (МТТ). Якщо у 1925 р. їх налічувалося 56, що об'єднували 280 господарств, то у травні 1928 р. у 79 МТТ вже було 1354 господарства. Характерно, що у травні 1928 р. 76 відсотків членів МТТ становили бідняки та 24 відсотки - середняки. Дві третини з них були комнезамами¹.

У рамках сільськогосподарської кооперації розвивалося підприємництво, господарський розрахунок, прагнення до підвищення товарності господарств, зростання землеробського і тваринницького виробництва.

На кінець 1925 р. сільськогосподарська кооперація України мала у своєму розпорядженні більше 2 тис. підприємств, у тому числі понад 800 млинів, круподерень, близько 400 масло- і сирзаводів, велику кількість шкіряних, ремонтних, цегельних і черепичних заводів. Для обслуговування безреманентних господарств було створено майже 2 тис. і прокатних станцій². Це свідчило, що сільськогосподарська кооперація сприяла розвитку підприємництва, забезпечувала як переробку сільгосппродукції, так і виробництво товарів, необхідних сільськогосподарському товаровиробнику.

¹ Радянський селянин. - 1928. - № 11-12. - С. 49.

² ЦДАВО України, ф. 257, оп. 1, спр. 568. — Постанови ВУЦВКу і Раднаркому УРСР та доповіді і звіти Наркомзему УРСР про стан і форми усуспільнення, землевпорядження та машинопостачання сільського господарства. — арк. 23.

Характерно, що з року у рік зростала питома вага сільськогосподарської кооперації у загальному товарообігу. У 1925 р. він становив 25 відсотків, у 1926 - 22 відсотки, у 1927 - 37,3 відсотка, у 1928 - 48,6 відсотка. У 1928 р. сільськогосподарська кооперація займала у збуті хліба 34,1 відсотка усієї товарної продукції, картоплі - 50 відсотків, яєць - 58 відсотків, м'яса - 26,4 відсотка. Вона стала монопольним заготівельником цукрового буряка¹.

Але у вказані роки вже почали здійснюватися заходи, які негативно впливали на стан сільськогосподарської кооперації. "В кооперації, - відзначається у першому томі "Енциклопедії українознавства", - утиски почалися з 1927 р., а під кінець розглянутого періоду. розмірно незалежна українська кооперація фактично перестала існувати, задушена надмірними податками й урядовим втручанням"². Ці утиски посилювалися з моменту проголошення курсу на суцільну колективізацію. Більше того, у 1929-1930 рр. сільськогосподарську кооперацію використали для насильницького насадження колгоспів. Саме регіони, в яких вона широко розвивалася, були віднесені до зони проведення суцільної колективізації в першу чергу. В Україні - це степові та лісостепові зони.

¹ Материалы о состоянии сельского хозяйства Украины и работы на селе. -Х., 1929.- С. 24.

² Енциклопедія українознавства. В 2 т./Під ред. Е.Кухійович, З.Куделя. - Мюнхен - Нью-Йорк, 1949. - С.1127.

Наприкінці 1929 р. оргбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову "Про побудову системи колективізації". В ній вказувалося: "В округах суцільної колективізації (де колективізовано не менш 50 відсотків рілних земель округи) округові фахові кооперативні спілки реорганізувати у фахові колгоспспілки за основними галузями господарства (відповідно: Зерноколгосп, Молочарколгосп, Бурякколгосп, Плодовколгосп)". Місцеві органи "Сільського господаря" були перетворені в окружні та районні колгоспспілки. Вказану реорганізацію намічалось провести до 15 січня 1930 р.¹

18 серпня 1930 р. С.В.Косіор у листі до окружних комітетів партії нагадує: "Реорганізувати всю кооперативну систему треба так, щоб у кожному районі була лише одна райколгоспспілка, що входить до Всеукраїнського центру спеціального напрямку та щоб усі спеціальні сільськогосподарські кооперативи і їх районні спілки об'єднувала єдина кооперативна спілка" (мається на увазі райколгоспспілка - Л.С.)².

Протягом 1931-1932 рр. усі форми сільськогосподарської кооперації, крім колгоспних,

¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.3153. –Постанови Оргбюро ЦК КП(б)У щодо заходів про побудову системи колективізації. – арк. 14.

² ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 3147. –Доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора на нараді секретарів райкомів партій про стан хлібозаготівель. Проект постанов Оргбюро, листи ЦК КП(б)У про завдання районних партійних організацій в час проведення хлібозаготівель, ліквідації куркульства. – арк. 31.

припинили своє існування, увійшовши у колгоспи. Постановою РНК СРСР від 11 березня 1931 р. ліквідовано Союз спілок сільськогосподарської кооперації. Були також ліквідовані галузеві, республіканські та районні спілки кооперативів, Всесоюзна рада колгоспів, Колгоспцентр, колгоспспілки. Управління колгоспами перейшло до державних органів як у центрі, так і на місцях. Все більше брали гору ідеї одержавлення колгоспно-кооперативної системи, згортання її демократичних засад, підкорення всебічному контролю і управлінню з боку державних органів.

У розвитку сільськогосподарської кооперації в 1920-х роках можна виділити кілька етапів. Перший етап – 1921-1922 роки, коли вона відроджувалася. Понад 85% її товариств становили тсози. Другий етап – 1923-1926 роки, коли сільськогосподарська кооперація набрала широкого розмаху. Домінували спеціалізовані та кредитні сільськогосподарські товариства (об'єднання). Існували змішані кооперативні товариства, в яких разом діяли індивідуальні, в основному заможні та середняцькі, і колективні господарства. В рамках сільськогосподарської кооперації розвивалися підприємництво, господарський розрахунок, прагнення до підвищення товарності господарств, збільшення виробництва землеробства і тваринництва. В середині 1920-х років сільськогосподарська кооперація стала одним з найбільших постачальників продовольства, через її товариства заготовлялося майже три чверті продовольства (зерно, продукти

гвариництва). За даними правління “Сільського господаря” до 1928 року було кооперовано 45% господарств. Третій етап – 1927-1929 роки, коли вже здійснювалися заходи, що негативно впливали на стан сільськогосподарської кооперації. У 1929-1930 роках кооперація була використана для насильницького насадження колгоспів. З її ліквідацією, держава стала монополістом у визначенні обсягів виробництва та закупівлі сільськогосподарської продукції, роздрібних та закупівельних цін. По суті була відновлена продовольча диктатура, яку радянська влада здійснювала у 1919-1920-х роках.

Знищуючи кооперативні структури, ліквідуючи величезну соціальну верству кооператорів, офіційні комуністичні ідеологи скористалися авторитетом кооперативного руху і самої ідеї кооперації. Це виявилось у тому, що колективізацію стали назвати етапом подальшого розвитку кооперації на селі, а створені колективні господарства вважати побудованими на кооперативних засадах. У Конституції СРСР проголошено, що в радянському суспільстві існує колгоспно-кооперативна власність.

Проте, життя переконувало, що віднесення цих колективних господарств до кооперативних підприємств є як у теоретичному, так і у практичному плані помилковим. По-перше, при організації колективних підприємств порушувався принцип добровільності: вони створювалися насильницькими методами через примусове усупільнення майна, землі і праці селян. По-друге, члени колективних господарств були позбавлені права участі в управлінні

господарськими справами, як це передбачено принципами кооперації. По-третє, товаровиробників позбавили права розпоряджатися результатами своєї праці, себто створеною ними у громадському секторі виробництва продукцією. По-четверте, вони не мали права залишити колективне господарство, взявши з собою ту частину колективної власності, яка була створена їх працею.